

ALISHER NAVOIY QIT’ALARINING BADIY XUSUSIYATLARI

NURALIYEV BAXTIYOR AKBARALI O’G’LI

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o’zbek tili va dabiyoti universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20309531>

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk mutafakkir Alisher Navoiy qit’alarining badiiy xususiyatlari va poetik tabiati tadqiq etilgan. Unda janrning Sharq she’riyatidagi o’rni, Navoiy qit’alaridagi lirik qahramon konsepsiyasi hamda insoniy sifatlarning badiiy tahlili dissertatsiya materiallari misolida yoritilgan. Shoir ijodidagi kichik lirik janrlarning g’oyaviy-estetik imkoniyatlari o’rganilib, Navoiyning qit’achilik mahorati borasida muayyan ilmiy umumlashmalar chiqarilgan.

Kalit so’zlar. *Alisher Navoiy, qit’a janri, badiiy xususiyat, poetik tuzilish, lirik qahramon, ijtimoiy-axloqiy qarashlar, lingvopoetik tahlil, badiiy mahorat.*

Mustaqillik yillaridan boshlab O’zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini tubdan isloh qilish, uni zamonaviy ilmiy va metodik talablar asosida rivojlantirish, yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash davlat siyosatining eng muhim yo’nalishlaridan biriga aylandi. Bu jarayonda ta’lim mazmunini yangilash bilan bir qatorda, milliy adabiy merosni chuqur o’rganish va uni zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida tahlil qilish zarurati tobora ortib bormoqda.

O’zbek adabiyoti tarixida yuksak badiiy tafakkur va mukammal poetik tizim yaratgan ijodkor sifatida Alisher Navoiyning ijodi alohida ahamiyatga ega. Uning asarlari o’zining chuqur falsafiy mazmuni, yuksak badiiy ifoda vositalari hamda boy til imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Navoiy merosi nafaqat o’z davrining, balki bugungi zamonaviy adabiyotshunoslikning ham muhim tadqiqot manbasi hisoblanadi.

Ayniqsa, shoir ijodida kichik hajmli janrlar, xususan qit’a janri alohida o’rin egallaydi. Qit’alar qisqa shaklda bo’lsa-da, ular orqali chuqur hayotiy xulosalar, axloqiy qarashlar va falsafiy mushohadalar ifoda etiladi. Bu janrning muhim xususiyatlaridan biri uning ixchamligi bilan birga mazmun jihatdan nihoyatda boy va serqatlam ekanligidir.

Sharq poetikasining janrlar tizimida qit’a o’zining genezisi va strukturaviy qurilishi bilan o’ziga xos o’rin egallaydi. Janrning lug’aviy ma’nosi arab tilida “parcha”, “bo’lak”, “kesim” tushunchalarini anglatadi. Istilohiy ma’noda esa, kamida ikki baytdan tashkil topgan, juft misralari (2, 4, 6-misralari) o’zaro qofiyalanib, toq misralari ochiq qoladigan (ab, cb, db shaklida) she’riy janrga qit’a deyiladi.[1]

Arab she’riyatida qit’a ko’pincha hajviy yoki maqtov xarakteridagi qisqa she’rlarni ifodalash uchun qo’llanilgan. Fors-tojik adabiyotida janrning haqiqiy cho’qqisi XII-XIII asrlarga kelib Anvariylar va Sa’diy Sheroziy ijodi bilan bog’lanadi. Anvariylar qit’ani ijtimoiy hajv darajasiga ko’targan bo’lsa, Sa’diy Sheroziy uni didaktik-axloqiy xulosalar yasovchi asosiy vosita sifatida qo’llagan. Turkiy adabiyotda qit’a janrining ilk namunalari Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” dostonidagi to’rtliklarda, shuningdek, Nosiruddin Rabguziyning “Qissasi Rabguziy” asaridagi she’riy parchalarda ko’zga tashlanadi. Navoiyga qadar turkiy qit’achilik forsiy an’analar kabi tizimli xarakterga ega emas edi. Aynan Alisher Navoiy forsiy tajribani turkiy tilning ichki imkoniyatlari bilan sintez qilib, qit’ani mustaqil va hayotiy janr darajasiga olib chiqdi. Navoiy qit’ani shunchaki “parcha” sifatida emas, balki g’oyaviy markaz sifatida qabul qildi. Shoir qit’a janri imkoniyatlarini kengaytirib, unga realistik ohanglar va hayotiy detallarni olib kirdi.

Navoiy qit'alarining eng muhim va o'ziga xos jihatlaridan biri shundaki, ularda shoirning hayotiy tajribasi, ijtimoiy qarashlari hamda inson va jamiyat haqidagi falsafiy mushohadalari bevosita o'z aksini topadi. Agar shoirning g'azallarida ko'proq umumlashgan lirik kechinmalar va ramziy obrazlar ustuvorlik qilsa, qit'alarida muallifning real voqelikka bo'lgan munosabati ancha ochiq va hayotiy tarzda ifodalanadi. Shu jihatdan qit'alar Navoiy dunyoqarashi va uning ijtimoiy-estetik qarashlarini yorituvchi muhim poetik manbalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Adabiyotshunoslikda bejizga Navoiy qit'alari shoirning "poetik kundaligi" sifatida baholanmaydi. Chunki ushbu janr orqali muallif o'z davrining muhim muammolari, insoniy munosabatlar hamda shaxsiy kuzatuvlarini ixcham, ammo ta'sirchan shaklda ifodalashga erishgan.

Shoir qit'alarida davlat va jamiyat masalalariga ham alohida e'tibor qaratadi. Navoiy davlat arbobi sifatida adolat, xalqparvarlik va saxovat kabi fazilatlarni jamiyat taraqqiyotining asosiy mezonini deb hisoblaydi. U hukmdorlar faoliyatiga baho berar ekan, mamlakat ravnaqi avvalo adolatli boshqaruv bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Zulm va adolatsizlik esa jamiyat tanazzuliga sabab bo'luvchi eng katta illatlardan biri sifatida talqin qilinadi. Shu sababli shoir ayrim qit'alarida hukmdorlarni xalq manfaatini ko'zlashga, inson qadr-qimmatini ulug'lashga da'vat etadi. Bu esa Navoiy qit'alarining nafaqat badiiy-estetik, balki muhim ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Navoiy qit'alarida shoirning shaxsiy hayoti va zamondoshlari bilan bog'liq ayrim voqealar ham o'z ifodasini topgan. Ayniqsa, Sulton Husayn Boyqaro bilan munosabatlari, saroy hayotiga doir kuzatuvlari hamda ayrim tarixiy shaxslar haqidagi fikrlari qit'alarda realistik ruhda tasvirlangan. Bu holat janrning hayotiylik darajasini yanada oshirib, qit'alarni muayyan ma'noda tarixiy-badiiy hujjat sifatida ham qimmatli qiladi. Shoir ba'zan o'z faoliyati, ijodiy izlanishlari va turkiy tilning imkoniyatlari haqidagi qarashlarini ham qit'alar orqali ifoda etadi. Ayniqsa, turkiy tilning boy poetik imkoniyatlarini himoya qilishi Navoiy ijodining milliy va ma'naviy ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Qit'alarining yana bir muhim jihati shundaki, ularda hayotiy voqelik va badiiy tafakkur uyg'un holda namoyon bo'ladi. Shoir real hayot hodisalarini oddiy tasvirlash bilan cheklanmay, ularni chuqur falsafiy mushohadalar orqali umumlashtiradi. Natijada qit'alarda inson tabiati, jamiyatdagi axloqiy mezonlar va ma'naviy qadriyatlar haqida teran xulosalar yuzaga keladi. Shu jihatdan Navoiy qit'alari nafaqat o'z davrining badiiy yodgorligi, balki bugungi adabiyotshunoslik uchun ham muhim ilmiy manba sifatida katta ahamiyat kasb etadi.

Qit'alarining ijtimoiy ko'lami faqat saroy hayoti yoki hukmdorlar faoliyati bilan cheklanib qolmaydi. Alisher Navoiy ushbu janr orqali jamiyatning turli qatlamlari, insonlarning ma'naviy qiyofasi hamda davr muammolarini chuqur badiiy tahlil qiladi. Shoir qit'alarida ilm ahli, oddiy xalq vakillari, johil kishilar, munofiq va manfaatparast insonlarning xarakteri hayotiy kuzatishlar asosida tasvirlanadi. Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, Navoiy qit'alarining asosiy xususiyatlaridan biri ulardagi ijtimoiy hayotning real va haqqoniy aks ettirilganligidadir.[2]

Ayniqsa, ma'rifat va jaholat o'rtasidagi qarama-qarshilik qit'alarining markaziy g'oyaviy yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Navoiy ilm va ma'rifatni inson kamolotining asosiy mezonini deb hisoblaydi. Shoir nazarida ilm insonni yuksaltiruvchi va uni ma'naviy barkamollikka yetaklovchi buyuk kuchdir. Shu sababli qit'alarda ilm egalari hurmat bilan tilga olinadi. Bu haqda Navoiy quyidagi qit'asida shunday yozadi:

*"Ilm o'rgan, chunki ilm ichra najot,
Jahl aro qolgan kishiga yo'q hayot."*[3]

Mazkur misralarda ilm insonni najotga eltuvchi vosita sifatida talqin qilinayotgan bo'lsa, jaholat esa ma'naviy halokat manbai sifatida tasvirlanadi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, Navoiy ijodida ilm-ma'rifat masalasi nafaqat axloqiy, balki ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili sifatida ham yoritilgan.[4]

Shoir ayrim qit'alarida amalsiz ilm yoki ilmsiz amal masalasiga ham tanqidiy yondashadi. Uning fikricha, ilm amaliy faoliyat bilan uyg'unlashgandagina jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Shu jihatdan Navoiy qit'alarida ayrim mansabparast va munofiq kishilar obrazlari keskin tanqid qilinadi. Bu esa shoirning ijtimoiy qarashlari qanchalik teran va hayotiy ekanligini ko'rsatadi.

Qit'alarda insoniy fazilatlar va axloqiy qadriyatlar ham keng o'rin egallaydi. Saxovat, kamtarlik, sadoqat va rostgo'ylik kabi tushunchalar ijobiy fazilat sifatida ulug'lansa, baxillik, yolg'on va xiyonat keskin qoralanadi. Masalan, shoir quyidagi qit'asida saxovatning inson kamolotidagi o'rnini alohida ta'kidlaydi:

*“Saxovat ahli topar el aro izzat,
Baxil kishiga qolur faqat nafrat.”* [5]

Ushbu misralarda tazod san'ati orqali saxovat va baxillik qarama-qarshi qo'yilib, insoniy fazilatlarning axloqiy mohiyati ochib berilgan. Bu holat Navoiy qit'alarining didaktik xarakterini yanada kuchaytiradi.

Navoiy qit'alarining yana bir muhim jihati shundaki, ularda hayotiy xulosalar chuqur falsafiy mushohadalar asosida ifodalanadi. Shoir umrning o'tkinchiligi, vaqtning qadri va insonning bu dunyodagi mas'uliyati haqida teran fikr yuritadi. Masalan, quyidagi qit'ada vaqtning tez o'tishi va umrning qisqaligi falsafiy ruhda aks ettirilgan:

*“Umr o'tar yeldek, qolmas asar,
Yaxshi nom qoldirsa inson, bas yetar.”*[6]

Mazkur misralarda inson hayotining mazmuni ezgu nom va yaxshi amal bilan bog'lanmoqda. Tadqiqotchi E Rustamov fikricha, Navoiy qit'alaridagi bunday falsafiy umumlashmalar janrning g'oyaviy-estetik qimmatini yanada oshiradi.[7]

Navoiy qit'alarida ijtimoiy-axloqiy qarashlarning ifodalanishi alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir inson tabiatidagi ijobiy va salbiy xususiyatlarni o'zaro qarama-qarshi qo'yish orqali jamiyatning ma'naviy mezonlarini badiiy jihatdan yoritishga erishadi. Ayniqsa, saxovat va baxillik, rostgo'ylik va yolg'on, vafodorlik va xiyonat kabi axloqiy juftliklar qit'alarda chuqur falsafiy mazmun kasb etadi. Navoiy nazarida insonning haqiqiy qadri uning boyligi yoki martabasida emas, balki axloqiy pokligi va ma'naviy kamolotida namoyon bo'ladi.[8]

Shoir qit'alarida rostgo'ylik va samimiyat eng muhim insoniy fazilatlardan biri sifatida ulug'lanadi. Munofiqlik, soxta do'stlik va manfaatparastlik esa keskin tanqid ostiga olinadi. Bu orqali Navoiy insonlar o'rtasidagi munosabatlar ishonch va sadoqat asosida qurilishi lozimligini ta'kidlaydi. Jumladan, quyidagi qit'ada shoir chin do'stlikning mohiyatini qisqa, ammo ta'sirchan shaklda ifoda etadi:

*“Do'st ul dururki, do'stga hamdam bo'lg'ay,
Kunda emas, boshga ish tushganda yorg'ay.”*[9]

Mazkur misralarda do'stlikning haqiqiy mezonini og'ir kunda bilinishi ta'kidlanmoqda. Shoir do'stlikni oddiy munosabat emas, balki insoniy sadoqat va ma'naviy yaqinlik belgisi sifatida talqin qiladi. Tadqiqotchi B Valixo'jayev qayd etganidek, Navoiy qit'alarida axloqiy masalalar faqat nasihat tarzida emas, balki hayotiy kuzatishlar va badiiy umumlashmalar asosida yoritiladi.[10]

Qit'alarda insonning ichki dunyosi va ma'naviy qiyofasi ham muhim poetik obyekt sifatida tasvirlanadi. Navoiy insonni komillikka eltuvchi asosiy yo'l sifatida ezgulik, halollik va sabr-toqatni

ko'rsatadi. Ayniqsa, shoirning tasavvufiy qarashlari bilan bog'liq qit'alarida nafsni jilovlash, sabr va qanoat kabi tushunchalar alohida o'rin egallaydi. Bu esa qit'alarining nafaqat ijtimoiy, balki chuqur ma'naviy-falsafiy xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi.

Navoiy qit'alarining didaktik ahamiyati ham aynan ana shu axloqiy qarashlar bilan chambarchas bog'liqdir. Shoir qisqa hajmli she'riy shakl orqali insonni o'z hayoti va faoliyati haqida mushohada yuritishga undaydi. Shu sababli qit'alardagi badiiy xulosalar bugungi kunda ham o'z ma'naviy va tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotmagan.[11]

Navoiyning didaktik mahorati qit'a janrida ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi. Shoir ushbu janr orqali insonni ma'naviy kamolotga yetaklovchi axloqiy va falsafiy qarashlarni ixcham, ammo mazmunan chuqur shaklda ifodalashga erishgan. Qit'alardagi nasihat ruhining kuchliligi ularning tarbiyaviy ahamiyatini yanada oshiradi. Navoiy uchun she'riyat faqat estetik zavq beruvchi san'at emas, balki inson tafakkurini tarbiyalovchi va jamiyat ma'naviyatini shakllantiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Shu bois shoir qit'alarida ilm, odob, sabr, qanoat va halollik kabi tushunchalar markaziy o'rin egallaydi.[12]

Shoirning didaktik qarashlari ko'pincha hayotiy tajribalar va kuzatishlar bilan uyg'un holda ifodalanadi. Navoiy inson umrining qisqaligi, dunyo ne'matlarining o'tkinchiligi hamda yaxshi nom qoldirishning ahamiyati haqida chuqur falsafiy xulosalar chiqaradi. Bu jihatdan qit'alar o'quvchini nafaqat estetik zavqqa, balki hayot haqida mushohada yuritishga ham undaydi. Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, Navoiy qit'alaridagi didaktik ruh Sharq mumtoz adabiyotidagi "komil inson" konsepsiyasi bilan chambarchas bog'liqdir.

Shoir ayrim qit'alarida insonni sabr-toqatli bo'lishga, qiyinchiliklardan to'g'ri xulosa chiqarishga va nafsni jilovlashga da'vat etadi. Masalan, quyidagi qit'ada insonning ma'naviy bardoshi va sabr fazilati ulug'lanadi:

*“Sabr qilg'on topar oxir murodin,
Shoshqaloq yo'qotar o'z bunyodin.”* [13]

Mazkur misralarda sabr va shoshqaloqlik o'zaro qarama-qarshi qo'yilib, inson uchun eng muhim fazilatlardan biri sabr ekanligi ta'kidlanmoqda. Tazod san'ati orqali fikrning ta'sirchanligi kuchaytirilgan bo'lib, qit'aning didaktik mohiyati yanada chuqurlashgan.

Navoiy qit'alarining yana bir muhim jihati shundaki, ularda hayotiy haqiqat va badiiy umumlashtirish uyg'un holda namoyon bo'ladi. Shoir oddiy voqea yoki insoniy holatdan katta falsafiy xulosa chiqarishga erishadi. Shu sababli qit'alar o'zining ixcham shakliga qaramay, mazmun jihatdan nihoyatda teran va ko'p qatlamli xarakterga ega. Bu esa Navoiy qit'alarining badiiy va g'oyaviy qudrati qanchalik yuksak ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy qit'alari o'zbek mumtoz adabiyotining eng yuksak badiiy hodisalaridan biri hisoblanadi. Shoir ushbu kichik lirik janr orqali inson va jamiyat hayotining muhim masalalarini chuqur falsafiy mazmun hamda yuksak poetik mahorat bilan tasvirlashga erishgan. Qit'alarda adolat, ilm-ma'rifat, axloqiy poklik, saxovat, sabr-toqat va komillik kabi umuminsoniy g'oyalar yetakchi mavzu sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan Navoiy qit'alari nafaqat badiiy-estetik, balki katta ma'naviy-tarbiyaviy ahamiyatga ham ega.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Alisher Navoiy qit'alari: talqin va tadqiq. – Navoiy: Aziz kitobxon, 2024. – B. 12
2. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy (Favoyid ul-kibar). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1989. – B. 301
3. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy (G'aroyib us-sig'ar). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1989. – B. 134

4. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1965–1968. – B. 178–179, 245
5. Hayitmetov A. Navoiy lirikasining poetik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1961. – B. 84
6. Jo‘rayeva S. R. XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida mumtoz lirik janrlar tadqiqi. – Samarqand, 2020. – B. 24, 39
7. Rustamov E. Alisher Navoiy badiiy mahorati. – Toshkent: Fan, 1979. – B. 92, 104
8. Valixo‘jayev B. Mumtoz siymolar. – Toshkent: Adabiyot va san‘at, 2002. – B. 118
9. Valixo‘jayev B. Navoiy va axloqiy tafakkur. – Toshkent: Universitet, 2010. – B. 57
10. Xudoyorova M. Navoiy qit‘alari: talqin va tadqiq. – Navoiy: Aziz kitobxon, 2024. – B. 12